

Sammlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 109 1988

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Box 1909, 751 49 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet

ISBN 91-22-01310-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1989

boklexikon som just ger tryckår 1855 (I s. 70). Även den bibliografiska solen Linnström har sina fläckar. De två övriga beläggen från dagboken avser att prostinnan i september 1847 läste högt för unga fröken Hisinger på bruksherrgården ur W. A. Ainsworths *Jack Sheppard* (1839) och i januari 1853 tog till sig »Sharlakansbokstafven», dvs. Nathanael Hawthornes *The Scarlet Letter* (1850). ÅÅ menar att *Jack Sheppard* överhuvud ej kom i översättning och den andra romanen först 1873. Men i själva verket gick båda som följetong i *Aftonbladet* vid de aktuella tidpunkterna som man lätt kan inhämta via index i lundensaren Ingemar Oscarssons nyttiga avhandling »Fortsättning följer». *Följetong och fortsättningsroman i dagspressen till ca 1850* (1980). Utan tvivel är alltså de två notiserna i stället belägg för dagspressens tidiga betydelse som förmedlare av utländsk romanlitteratur till läsare i den svenska provinsen.

Efter dessa kritiska anmärkningar på några enskilda punkter vill jag avslutningsvis göra ett par reflexioner över Åbergs hantering av de generella problem rikskultur-lokalkultur som han då och då berör och i än högre grad signalerar ambition att belysa (jfr citatet i inledningen av min recension). Jag tycker nog att det vilar något svävande och otydligt över de begrepp ÅÅ där rör sig med och att problemen delvis glider honom ur händerna. För att det skulle komma ut något substantiellt ur dessa perspektiv hade det nog behövts mera av grundläggande borning i principfrågor om verksamma faktorer i historiska processer av kultursocial natur. Begrepp som »arenor», »aktörer», »intressegrupper», »kamp om inflytande» kunde t. ex. ha varit användbara analysinstrument vid en diskussion av relationen mellan »rikskultur» och »lokalsamhälle».

En förståelse av spelet på det kulturella planet i Västeråsregionen under den aktuella perioden bör nog utgå från att man levde under influens från vad som hände på två olika »centrala» arenor: dels vid universiteten – och främst då i Uppsala där också kyrkans högkvarter var lokaliserat – dels i rikets huvudstad, med den politiska centralmakten men sammanflätad med den också viktiga delen av teknisk-kommersiell makt och kompetens. Tankar om sådana dubbla influensfält skymtar här och där hos ÅÅ men utvecklas inte ordentligt. Intensiteten i fälten måste ha varierat kraftigt i förhållande till den sektor i regionen där man hade sin materiella förankring, sin sociala funktion och sin socialpsykologiska identitet. Kadrenna i kyrka och skola har rimligen dominerats av Uppsalafältet – deras öden var i hög grad förknippade med aktörer i maktposition på den »andliga» centralarenan – medan officerare, tjänstemän i landsstaten, handlare, skeppare, företagare i olika hantverk, bodbetjänter etc. hade mera motiv att rikta in antennen mot sändningarna från den »världsliga» centralarenan. En aspekt på förändringarna i kulturlivet i Västerås under perioden 1775–1850 kan vara att kadern i den lärda skolan och kyrkan successivt förlorar i relativ betydelse – bl. a. som »kultursponsorer» i t. ex. rollen av bok- och tidningsköpare – i förhållande till främst »näringslivets män». Den nya »lokala» självkänsla i vardande som ÅÅ vill avläsa i Västeråstidningarnas noveller på 1830- och 40-talen menar jag mera rättvisade kan tolkas som en anpassning till sådana förskjutningar mellan »borgerskap» och »lärda» sektorn. Markering av

stolthet över allmän landsortsmässighet eller över specifik Västeråsanda har jag svårt att upptäcka i texterna utan mest växande självkänsla hos »borgerskapet» som är utmärkt förenlig med traditionell inkoppling på stockholmska våglängder.

Men parallellt med maktförskjutningar mellan olika grupper i det lokala samhället som via olika mekanismer kan få sitt genomslag på strukturen i det lokala kulturlivet sker det givetvis parallellt också förändringar av olika typer i de signaler som sänds ut från de centrala arenorna. Ett perspektiv på förändringsfaktorerna leder osökt in på den relation mellan kulturlivet i Västerås och »rikskulturen» som ÅÅ då och då snuddar vid, mest påtagligt kanske i skildringen av den unge Michael Choraesus gyckel 1795 med standarden på de lokala rimmarna (s. 238 ff.). Man är här alltså inne på den *producerande* sidan i stadens litterära liv. Begreppet »central arena» (vari är inbyggt möjligheter till ordentliga belöningar i pengar, makt, berömmelse) implicerar att det är där nationens – eller nationernas – främsta talanger på ett område flockas för att hävda sig, antingen genom att visa sin skicklighet i att behärska ett redan etablerat normsystem eller att med betingande kraft lansera nya grepp i tanke eller form. Ett sådant genombrott för ett nytt »paradigm» på universitetsarenan spelar ju en väsentlig roll under den epok ÅÅ studerat: den romantiska skolans erövring av scenen 1810–30. Endast genom att tävla på de centrala arenorna nås och erkänns professionalism av klass. Den som – frånsett en kortare övergångstid – nöjer sig med att vinna publikframgång i en begränsad region finner sig därmed ständigt spela i en lägre serie än allsvenskan. Denna typ av lokalkulturellt skapande – som regel utmärkt av antingen tidsmässig eftersläpning i förhållande till aktuella signaler från centralarenorna eller av lägre grad av skicklighet i tillämpning av ett normsystem – påträffas givetvis också på orter med institutioner som »bär» de centrala arenorna (man behöver bara påminna sig Uppsalas konditor Ofvandahl). Och omvänt var det givetvis i princip möjligt att på 1800-talet bo i en landsortsstad och ändå agera och hävda sig på riksplanet som t. ex. Tegnér i Växjö eller Selma Lagerlöf i Falun. Med Västerås som boplatz i många år visade sig Lars Gustafsson i vår egen efterkrigstid kunna bygga upp en aktörposition långt utanför den nationella arenan.

*

Åke Åberg är kanske i sin avhandling inte lika övertygande på makroplanet som när han rör sig på mikronivån. Tagen som helhet är emellertid hans undersökning flödande rik på resultat och perspektiv och måste betecknas som en storslagen insats i utforskningen av de svenska lokalregionernas kulturella historia. Det är också ett verk präglad av kärlek till uppgiften och jag är övertygad om att författaren kommer att få gensvar av kärlek från talrika skaror av tacksamma läsare fram genom åren.

Bo Bennich-Björkman

Peter Ulf Møller: *Efterspil til Kreutzeronaten. Tolstoj og kønsmoraldebatten i russisk litteratur i 1890erne*. Gyldendal 1983. (*Postlude to the Kreutzer Sonata. Tolstoj and the Debate on Sexual Morality in Russian Literature in the 1890s*. E. J. Brill, Leiden 1988.)

Leo Tolstojs roman *Kreutzersonaten* kom strax i Ryssland att stå i fokus för en stor och häftig debatt som genom åren inte har blivit föremål för något grundligare studium inom rysk litteraturforskning men som nu på ett fängslande sätt kartlagts av den danske slavisten Peter Ulf Møller i avhandlingen *Efterspil til Kreutzersonaten. Tolstoj og kønsmoraldebatten i russisk litteratur i 1890erne*. »For de sovjetiske forskere», skriver Møller i sitt förord, »som i kraft af deres lettere adgang til de relevante materialer var de nærmeste til at behandle Kreutzersonatens receptions- og virkningshistorie, har der været den hindring, at kønsmoraldebat var et utænkeligt æmne i stalintidens litteraturvidenskab, og at den tidens restriktioner stadig har en vis magt.»

Den ryska debatten tog sin början när mot slutet av året 1889 *Kreutzersonaten* begynte cirkulera i illegala kopior i S:t Petersburg. En följd av censurens förbud mot varje omtalande av *Kreutzersonaten* i pressen var enligt Møller att den samtida diskussionen till en väsentlig del blev »et åndelig røre», »der forløb i private sammenkomster, ophidsende samtaler og bekendende breve uden at afsætte en tilsvarende mængde trykte ytringer i aviser og tidskrifter.» Inget annat verk av Tolstoj har föranlett så många människor att skriva till honom, konstaterar V. A. Zdanov (1939). Møller som också han tagit del av brevskörden i fråga, framhåller att »Kreutzersonatens effekt i vid utsträckning var *katalytisk*»; »det var kønslivet med tilgrænsende zoner, der blev snakket om.» Hans Hertel menade som opponent *ex auditorie* vid disputationen i Köpenhamn att till det mest fängslande i avhandlingen hörde just de vanliga läsarnas hänvändelse till patriarken på Jasnaja Poljana i rollen som »familie- och seksualbrevkasse» (Møller). Hertel slutade med att lyckönska dansk slavistik och dansk litteraturvetenskap till ett stycke forskning av internationell kvalitet. Han efterlyste en utgåva på ett av världsspråken, något som nu föreligger i och med den våren 1988 publicerade engelska översättningen.

Den danske slavisten har bedrivit en längre tids forskning vid institut, bibliotek och arkiv i Moskva och Leningrad och därjämte har han utnyttjat det för hans syften välutrustade Universitetsbiblioteket i Helsingfors. I en avslutande bibliografi ger Møller en »kronologisk og anoteret oversigt over den trykte debat om Kreutzersonaten januari 1890–januari 1892»; det var den 28 mars 1890 som censurförbudet utfärdades mot allt berörande i pressen av Tolstojs roman. Chef för den ryska censuren var 1883–1896 Evgenij Feoktistov. Ett brev till denne rörande *Kreutzersonaten* som K. P. Pobedoposejev har skickat såsom högste statsjänsteman i fråga om den ortodoxa kyrkans angelägenheter, finner jag behandlat såväl av Møller som av Eberhard Dieckmann i hans bok *Polemik um einen Klassiker. Lew Tolstoj im Urteil seiner russischen Zeitgenossen 1855–1910* (Aufbau Verlag 1987). Dieckmann talar om »die Anerkennung der Tolstoischen Werke durch den intelligenten Reaktionär sozusagen unter vier Augen». Møller vågar sig på en konklusion som tydligen inte gjorts förut: »Alt i alt tyder Pobedoposejevs brev på, at det ikke var han, der førte an i myndigheternes undertrykkelse af Kreutzersonaten, men derimod Feoktistov.» En annan och senare sak är att chefsideologen Pobedoposejev hade huvudansvaret för Tolstojs exkommunikation ur den ryska ortodoxa kyrkan 1901.

I sin dagbok ger grevinnan Tolstoj en livfull skildring av hur hon för till S:t Petersburg och uppvaktade tsaren för att utverka hans tillstånd till en publicering av *Kreutzersonaten* i den trettonde delen av Tolstojs samlade skrifter. Hon hade själv hand både om skötseln av godset Jasnaja Poljana och om utgivningen av Leo Tolstojs verk. Møllers redogörelse för grevinnan Tolstojs agerande inför audiensten hos tsaren sker i en raffinerad följetongsstil som inte låter några poäng gå förlorade. Leo Tolstoj hade företagit en mängd omarbetningar av berättelsen, varvid Sonja lojalt ställt upp för nya renskrifter. I slutskedet lade hon sig visserligen vinn om att eliminera enligt hennes uppfattning särskilt anstötliga ord och uttryck; Leo Tolstojs berättelse hade ju överhuvud en direkt provocerande karaktär. Møller gör gällande att Tolstoj väl visste vad han gjorde: »Pozdnyševs tale er konstrueret med henblik på at virke horribel og samtidig sanddru i forhold til visse ingroede forestillinger [...] Pozdnyšev er en generator af hårdrejsende påstande.»

I mars 1890 publicerades i Petersburgstidningen *Ny Tid* en artikel av den liberale litteraturkritikern V. F. Burenin, där det heter: »Grev Tolstoj er moralforkynder, og hans analyse er oven i købet ikke noget nyt fænomen, hvis man da ser bort fra dens usædvanlige styrke og intensitet. En lignende forkyndelse lyder i dag i USA, i Sverige, Norge och Danmark.» En direkt hänvisning till Bjørnson och dennes »handskemoral» finner man i ett par följande artiklar skrivna av *Ny Tids* utgivare Alexander Suvorin. Till skillnad från Burenins inlägg publicerades Suvorins båda artiklar efter censurens förbud. Det kan te sig paradoxalt, konstaterar Møller, »at den afgørende gennemhulning af forbudet mod omtale af Kreutzersonaten skulle komme fra kirkeligt hold.» På sommaren 1890, några månader före sin död, riktade nämligen ärkebiskopen Nikanor ett häftigt angrepp mot Tolstojs berättelse, ett inlägg som återgavs i tidningar och tidskrifter över hela Ryssland. Med våldsam frenesi vände sig Nikanor mot den falske profeten som i sina skrifter lagt en vantolkning av bibeln till grund för ett förnekande av nära nog hela den bestående samhällsordningen. Men framför allt drabbade Nikanors skrift Tolstojs fordran på en absolut asketism inom det äktenskapliga samlivet. I tsarfamiljen såg Nikanor det för alla ryssar förebildliga förklarandet av det kristna äktenskapet. »Blott Tolstoj kan i sin förblindelse icke se detta.»

Grevinnan Tolstoj författade en alltjämt otryckt motskrift, Vems är skulden? Svaret på novelltitelns fråga blir kort och gott att skulden var mannens, förklarar Møller. »Fortællingen er et blandt flere vidnesbyrd om, hvordan handskemorale – med dess nye krav til mændene – også i Rusland havde en særlig appel til kvindebevidstheden.» Grevinnan Tolstojs syfte hade på Leo Tolstojs uppmaning översatt En Mandske, sedan Raphael Löwenfeld efter ett besök på Jasnaja Poljana förstett honom med sin egen tyska översättning. Tolstoj blev i april 1890 färdig med det efterord till *Kreutzersonaten* som ofta har publicerats tillsammans med berättelsen. Så var exempelvis fallet med Valborg Hedbergs svenska översättning från 1890. Genom att skriva efterordet erkände Tolstoj indirekt att *Kreutzersonaten* inte var helt lyckad som kristen konst betraktad, menar Møller. Men Leo Tolstoj gav här på intet vis avkall på sina ideal, tvärtom skärpte han ytterligare sina ställningstaganden. En som uppfordrat honom

till ett klarläggande av sin position var tolstojanen Zertkov som hade ryggat tillbaka inför Tolstoj's absoluta krav och själv i sin förläggarverksamhet företrädde en mindre utrerad linje i fråga om sexualmoralen.

Avhandlingens tre sista kapitel visar på den viktiga roll som Kreutzersonaten spelade för utkristalliseringen av den ryska symbolismens ledande teser. Hur aktuell Tolstoj alltjämt var för symbolisterna framgår likaledes av Dieckmanns framställning; »Tolstoi erscheint als das die Positionen trennende Kriterium und damit erneut als wirkendes Moment der Polemik», konstaterar han. Møller berör i motsats till Dieckmann inte Belyj och Blok; han begränsar sig till tre författare och religiösa tänkare med var sin personliga kristendomstolkning: Dmitrij Meresjkovskij, Vladimir Solovjev och Vasilij Rozanov. De var alla inriktade på att återupprätta Eros, om också var och en med sin särskilda motivering. Meresjkovskij, som inte enbart stod i debattens centrum i Ryssland utan också uppmärksammades i Västeuropa, lät en marmorstaty av Afrodite fungera som ett symboliskt bindemedel från bok till bok i sin historiska romantrilogi *Krist* och *Antikrist*. I sin stora bok *Tolstoj och Dostojevskij* talar Meresjkovskij om hur »köttets klarsyn» gick förlorat för Tolstoj. Huvudpersonerna i sena verk som *Kreutzersonaten* och *Uppståndelse* har inte längre någon kroppslig realitet. Hustrumördaren Pozdnyšev sitter osynlig i tågkupéns mörker och existerar bara som en lidande röst och ett par lysande ögon.

Ulf Wittrock

Göran Rossholm: *Ibsens När vi døde vågner, en analys*, Nademtryck. Sthlm 1987.

Ibsens sista drama, treaktaren *När vi døde vågner* (1899), har skulptören Arnold Rubek, som länge levtt utomlands, till huvudperson. Rubeks favoritmodell Irene övergav honom medan han arbetade på en stor framställning av uppståndelsen, »Opståndelsens dag», som så småningom gjorde honom världsberömd. Sedan han fullbordat detta mästerverk har han emellertid varit nedslagen och endast kunnat utföra mindre arbeten – mycket inbringande porträttbyster. Han har gift sig med en yngre norsk kvinna, Maja, och lever med henne i ett äktenskap som spårat in i slentrian. I dramats första akt möter vi Rubek och Maja på semester på ett badhotell i Norge. Där träffar de oväntat Irene, som förefaller ha genomgått en svår och långvarig psykisk kris. Själv säger hon att hon är död, och hon åtföljs av en svart skugga i form av en diakonissa med stickande ögon och tvångströja i packningen. Till badhotellet kommer också den ohvylade godsägaren Ulfheim, som är på väg till högfjället för att jaga. Medan Rubek fascinerats av Irene och hoppas på förnyad inspiration, lockas Maja av utsikterna till björnjakt med Ulfheim. Alla fyra (alla fem, om man räknar in diakonissan) beger sig upp på högfjället, där de två senare akterna utspelar sig, och där ett partnerbyte äger rum. I slutscenen ser vi Rubek och Irene klättra mot en snötäckt bergstopp för att äntligen sexuellt förenas, men tas av en åskmullrande lavin. Diakonissan dyker upp på scenen; hon ropar »Irene» och säger så, efter ett ögonblicks tystnad, »*Pax vobiscum!*» Maja har räddats ned i säkerhet i Ulfheims

armar; på avstånd klingar den jublande sång som hon diktat i andra akten:

Jeg er fri! Jeg er fri! Jeg er fri!
Mit fangenskabs liv er forbi!
Jeg er fri som en fugl! Jeg er fri!

Det är detta, under de senaste decennierna ofta diskuterade, Ibsendrama som Göran Rossholm har gjort till ämne för sin avhandling.

Rossholm beskriver själv avhandlingens syfte som »att, i första hand, klarlägga Ibsens sista skådespel, samt att dessutom föra den estetisk-semiotiska diskussionen framåt» (s. 1). Det finns alltså ett starkt metodiskt och teoretiskt intresse bakom avhandlingen, vilket också kommer till synes i att analysen till stor del genomförs med hjälp av begrepp som Rossholm själv har skapat. Det förefaller mig naturligt, nästan nödvändigt, att inledningsvis presentera viktiga delar av Rossholms begreppsapparat och först därefter ta upp hans analys av dramat.

Den amerikanske filosofen John R. Searle – mest känd som en av portalfigurerna inom talaktsteorin – har i flera sammanhang påpekat, att yttranden nästan undantagslöst uttrycker inre tillstånd. Den som påstår något (t. ex. säger: »Det regnar») uttrycker en övertygelse (övertygelsen att det regnar), den som kommer med en uppmaning uttrycker en önskan eller vilja, osv.

Det är en något speciell betydelse av »uttrycka» som Searle begagnar här. Den som »uttrycker» något i Searles bemärkelse behöver naturligtvis inte nödvändigtvis befinna sig i tillståndet som det gäller – man kan yttra »Det regnar» utan att tro att det regnar. Men också Searles betydelse av »uttrycka» finns i språket. Man kan inte, i en normal situation, yttra »Det regnar» utan att därmed i viss mening ge uttryck åt övertygelsen att det regnar.

Göran Rossholm gör omfattande bruk av Searles iakttagelse om språkets karaktär av uttryck – »uttryck_k» som Rossholm kallar den betydelsen av ordet. Han konstaterar att det är möjligt att beskriva vad yttranden uttrycker – ge »uttrycksbeskrivningar» –, och han presenterar ett sätt att formalisera sådana beskrivningar. Det som uttrycks – eller rättare sagt: varje mer självständig, satsvärdig del av uttrycksinnehållet – kallar Rossholm »uttrycksobjekt». Flera repliker kan ha ett uttrycksobjekt gemensamt. När fru Maja säger »Hör bare hvor lydlöst her er» till Rubek, och denne något spydigt svarar »Og det kan du høre?», då har deras repliker som ett gemensamt, underförstått uttrycksobjekt *Maja kan höra hur ljudlöst här är*.

Idén att formalisera uttrycksbeskrivningar och urskilja uttrycksobjekt är enligt min uppfattning briljant. Att beskriva vad yttranden uttrycker, ligger mycket nära att beskriva deras betydelse (jfr: A uttrycker övertygelsen att det regnar / A påstår att det regnar). Uttrycksbeskrivningarna rör alltså vid något centralt hos yttranden, och formaliseringen gör det möjligt att jämföra yttrandens innehåll på ett kontrollerat och ingående sätt. Överensstämmelse i uttrycksobjekt är dessutom rimligen ett viktigt kitt mellan satsar, så jag föreställer mig att den sammanbindande faktor som Rossholm här visar på måste vara av inte obetydligt intresse för textlingvistik.

Det sagda innebär visserligen inte att jag utan vidare skriver under på vad Rossholm har att säga om uttryck_s, uttrycksbeskrivningar och uttrycksobjekt i första kapitlet i